

Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Özet

Sekizinci asrın başlarında, yani 709-710 yıllarında kuzeyde Kırgız sahasına, batıda da Türgiş ve Sogd bölgesine yapılan seferler, dönemin Kök Türkçe yazıtlarında ayrıntılı ve edebi bir dille anlatılması bakımından çok mühimdir. Burada savaşların öncesindeki durum, hazırlık safhası ve sonrasındaki vaziyet yine bütün açıklığıyla göz önüne serilmektedir. Söz konusu mücadeleler Kök Türk Kaganlığının Orta Asya'da hâkimiyetini sağlamlaştırması noktasında üzerinde durulması gereken hadiselerdir. Metinde de açıkça görüldüğü gibi, 710 senesindeki bu akının ardından Kırgızlar hâkimiyet altına sokuldular. Bundan sonra onlar, hemen hemen Kök Türk Kaganlığına hep sadık kaldılar. Çünkü burada yedikleri tokatın acısını uzun yıllar unutamayıp, tekrar böyle bir işe yeltenmediler. Türgişler ve dolayısıyla diğer On Ok kabileleriyle savaşlar da, onların Altayların batısından Sır Derya boylarına kadar gitmelerine yol açtı ki, esasında bu vaziyet Türkistan sahrasının Türkleşmesinde önemli bir adımdır.

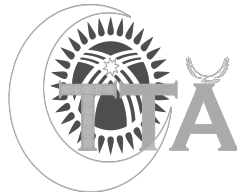
Anahtar Kelimeler: *Ordu, Kök Türkler, Kırgızlar, 709-710 Savaşı.*

Kirghiz and Turgis Campaigns in Kopturk Inscriptions

Abstract

At the beginning of 8th century, in 709-710 years, the military expedition to Kirghiz region in the north and Turgis and Sogd regions in

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, sgomec@ankara.edu.tr. (Makale gönderim tarihi: 23.09.2018; Makale kabul tarihi: 24.10.2018)

2 Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

the west, is very important in terms of told detailed and literary in the Inscriptions of Kok Turks. The situation before the war, preparation phase and then are clearly displayed in this work. These struggles are incidents needed to focus on the consolidate of the Turkish Khaganate's dominance in Central Asia. As is seen on the script, after these invasions in 710, Kirghizs were domineered. In pursuit of this domination, Kirghizs were nearly always loyal to Kok Turk Khanate, because they never forgot the defeat and attempted to rise again. The battles with Turgis and other On Ok tribes led them to cross from west of Altay Mountains to Syr Darya banks. In fact, this situation is an important step for turkization of Turkistan wilderness.

Key Words: *Army, Kok Turks, Kirghizs, 709-710 War.*

Türk tarihinin en büyük hakanlarından olan Kapgan Kagan çağında Kök Türk Devleti en güçlü zamanlarından birisini geçirmiştir. Tabii ki onun böylesine bir başarı yakalamasının temelinde, yanında yine dünya tarihinin en zeki devlet adamlarından biri durumundaki Tunyukuk Boyla Baga Tarkan, oğulları Tonga ve Bögü Tigin ile yeğenleri Bilge ve Köl Tigin gibi kahramanların bulunduğunu da göz ardı edemeyiz.

Bununla birlikte Türk tarihinde dünya fatihi veyahut da Türk birliğini gerçekleştiren iki büyük hükümdardan söz edebiliriz. Bunlardan birisi Börü Tonga (veya Tokta/Mo-tun) Yabgu, diğeri de Kapgan Kagan'dır. Siyasi literatürde "Turan" denilen, bütün Türklerin bir bayrak altında birleştirilmesi ülküsünü ilk defa bu iki Türk büyüğü başarmıştır ki, son olarak da Çingiz Han ve Emir Temür'ün fetihleri neticesinde Türkler bir araya getirilmişlerdir. Elbette onların çağında, bugünkü anladığımız manada bir ideoloji güdülerken buna çalışılmamıştır. Ancak her ikisinin düşüncesinde de asil Türk milletinin daha güzel şeylere layık olduğu inancı mevcuttur. Dolayısıyla "Tanrı tarafından kutsanarak yaratılmış" bu Türk kavminin bölük-pörçük kuvvetli olması mümkün görülmediğinden Börü Tonga (Tokta/Mo-tun) Yabgu'nun da, Kapgan

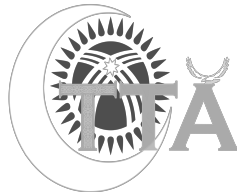
Kagan'ın da siyasetlerinin birinci hedefi, dağınık halde yaşayan Türk boylarını bir araya getirmek olmuştur¹.

Bu sıralarda (708-709) Kuteybe b. Müslim komutasındaki İslam orduları da Kök Türk kitabelerinde Temir Kapı² diye adlandırılan, Türk Devletinin batı ucuna doğru ilerlemekteydi. Bununla birlikte Kuteybe b. Müslim (670-715), Türkistan'da harekete geçmeden önce, Toharistan'ın Türk hâkimi Nizek Tarkan (belki Tirek veya Yizek?) gibi yerli beylerle anlaşmanın yollarını arıyordu. Kimliği hususunda açık bir bilginin bulunmadığı Tirek Tarkan'ın Ak Hun beylerinden biri olabileceğine ve Kuteybe'nin onunla anlaşarak bir müddet yanında taşıdığına dair de atıflar³ mevcuttur. Irak umumi valisi Haccac b. Yusuf'a bağlı olarak Horasan'a idareci atanan Kuteybe, Merv'e ulaştığında bazı ayaklanmalar patlak verdi. Bunları yatıştırmak amacıyla Belh'e yürümüş, şehri tahrip ettikten sonra yönetimi

¹ S. Gömeç, *Dişi Kurtun Çocukları*, Ankara 2012, s. 99.

² Temir Kapı'nın yeri hususunda bazı farklı görüşler mevcut ise de; Kök Türk çağında genelde Sır Derya'nın batısında, Semerkant ve Belh yolunun ortasında bir yer olarak gösterilmektedir. Çin kaynaklarında Karaşahr'dan 50 li batıda ve Semerkant'ın güneyindedir deniyor ve Hsüan Tsang gibi seyyahların notlarında Toharistan'ın girişidir. Hatta o, Türkler geçemesin diye, iki tarafı kayalık olan bu yere ahalinin gerçekten bir kapı yaptıklarını söyler. 15. asrın başlarında (1403) İspanya kralının elçisi olarak Temür'ün nezdine giden elçi Clavijo, Semerkant'a ulaşmak için Temir Kapı denilen, çok dar bir noktadan geçtiklerinden, Hindistan ve Semerkant'ta karşılıklı yolculuk yapanların mutlaka buraya uğramaları gerektiğinden ve Tirmiz Temir Kapı'sı diye de anıldığından bahseder. Bakınız, S. Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 86-87.

³ R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s. 124; A. N. Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harezmi ve Semerkant'ı Zaptı", *DTCF. Dergisi*, 6/5, Ankara 1948, s. 393; M. T. Liu, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, Buch I, Wiesbaden 1958, s. 164-166, 217-219, 256, 319; İ. Togan - G. Kara - C. Baysal, *Eski T'ang Tarihi*, Ankara 2006, s. 44-50; E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973, s. 108; E. Esin, "Toharistan Yabguları, Türk-Şahiler, Sul (Çöl) Türkleri", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 208.

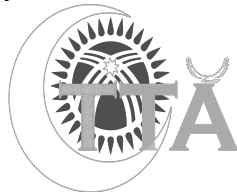
4 Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

kardeşine bırakmıştı. Bu arada 709'da Toharistan havalisinin Türk hâkimi Tirek Tarkan ve diğerleriyle anlaştı. Arkasından Maveraünnehir'in fethine girişti. Ancak Baykent'teki adamlarının şehirden kovulması sebebiyle, burada korkunç bir katliam yaptı. Ahalinin bütün erkeklerinin öldürülmesi üzerine, çevrede Araplara karşı birlik duyguları arttı⁴. Yine de Kuteybe, Buhara ve Semerkant'ı aldı. Çünkü o her türlü yolu kullanıyor, Hıristiyan ve Yahudi casuslar vasıtasıyla halk arasında propagandalar yapıyor, bölge hâkimlerine eğer Araplarla işbirliğinde bulunmazlarsa Türklerin her yanı yakıp-yıkacağını söylüyordu. Kuteybe'nin icraatından rahatsız olan Tirek Tarkan gibi bazı beylerin muhalefete geçmeleri yüzünden, Araplarla ipler kopunca, onun yakalandığını ve öldürüldüğünü görmekteyiz.

Yerel halkın ve Türk beylerinin birer birer katledilmeleri, zorla evlerine yerleştirilen Arap askerlerinin uygunsuz davranışları ister-istemez Araplara karşı bir cephenin doğmasına neden oldu. Çünkü onlar İslamın hâkimiyetinden daha çok Emevi tahakkümünü yayma peşindeydiler. Zaten bu yüzden bir süre sonra, Türkler ve Farslar arasında Arap milliyetçiliğine bir tepki şeklinde, Şuubiyye denilen bir hareket ortaya çıktı⁵. İşte batıda, yani Türkistan sahasında bu gibi yaşananlar bir yana, Kök Türklerin bu senelerde Çinliler ve batıdaki gelişmelerden daha ziyade, komşu Türk boylarıyla meşgûl olduklarını

⁴ Taberî, Kuteybe'nin Türkistan'da yaptığı katliamları anlatırken, savaşanların çok azının kurtulduğunu, binlerce insanın kafasını kestiklerini, mallarını yağmaladıklarını söyler. Bakınız, J. B. Bury, *A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene*, Vol. II, London 1889, s. 269; S. Soucek, *A History of Inner Asia*, Cambridge 2003, s. 59-60; Y. Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston 2003, s. 18; A. Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, Ankara 2006, s. 35.

⁵ L. Cahun, *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896, s. 125, 135-136; J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, s. 7; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 124; Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, s. 108-110; K. V. Zettersen - İ. Kafesoğlu, "Kuteybe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 2. Baskı, İstanbul 1988, s. 1051; E. Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994, s. 10-11; Soucek, *A History of ...*, s. 56-57; Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, s. 38.

görüyoruz. Dolayısıyla batıdaki hadiseleri yeterince değerlendirecek durumda değillerdi.

Buna bağlı olarak, Bilge Kagan'ın adına yazılmış kitabesine baktığımızda; o yirmialtı yaşındayken, yani 709 yılında Kırgızlarla işbirliği yapan ve Çin kaynaklarında Sse-ki diye geçen, bizim de Hunlar çağında bir bölümünün Avrupa'ya giderek kendilerine Sek El dendiğini düşündüğümüz Çiklerin⁶ üzerine Kem (Enesey/Yenisey) Irmağı geçilerek yürünmüş ve Kögmen (Sayan) Dağlarının güneyi ile Yenisey'in Kemçik ve Elegeş kollarının birleşme noktalarının üzerindeki Ürpem'de yapılan savaşta Çik ordusu mağlup edilerek dağıtılmıştı⁷. Aynı sefer sonunda birlikten ayrılma girişiminde bulunan, eldeki mevcut verilere göre ise, çok büyük bir ihtimalle Türk olup, Türkçe konuşan Azlar da⁸ boyun eğdirildiler ki, bu hususta Bilge Kagan Yazıtında; "Az bodunig altım"⁹ cümlesiyle karşılaşılıyor.

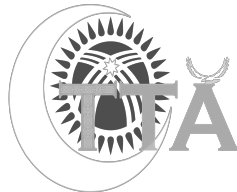
Bu sırada Kök Türk Devletinin aleyhine önemli bir hazırlık vardı. Çin, On Ok ve Kırgızların Kök Türklere düşman olmaları üzerine büyük devlet adamı Tunyukuk, gece-gündüz düşünüp bir savaş plâni yaptı. Böyle bir durumda çok dikkatli davranmak gerekirdi. Akılsızca bir hareketin millete ve devlete zararı dokunabilirdi. Buna göre ilk önce Kırgızlara vurmanın doğru olacağına karar verildi. Çünkü On Oklar ile Çinliler gelmeden Kırgızların işini halletmek daha kolaydı. Tunyukuk'un yazıtında bu olaylar şöyle anlatılmaktadır: "Çin imparatoru, On Ok ve bunlardan başka Kırgızların güçlü (veya Kırgız Küçlüg Kagan) kaganı da

⁶ S. Gömeç, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavimler Üzerine: Çikler", *Türk Kültürü*, 32/370, Ankara 1994, s. 111-112; S. Gömeç, "Türk Tarihinde Sek El~Çik~Çiğil Meselesi", *DTCF. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi*, 18/2, Ankara 2011, s. 49-57.

⁷ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26. satır: "Altı otuz yaşına Çik bodun Kırkız birle yagı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Ürpente süngüşdim. Süsin sançdım".

⁸ Geniş bilgi için bakınız, S. Gömeç, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar", *Belleten*, 58/221, Ankara 1994, s. 51-54.

⁹ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26. satır: "Az halkını aldım...tabi ettim".

düşman oldu. Bu üçü anlaşıp, Altun Yış (Altay) üzerinde buluşarak, Kök Türklere karşı ordu sevk etmek istediler. Onlar bu işi yapmazsa, Kök Türklerin onları teker teker ortadan kaldıracığından korkuyorlardı. Çünkü kaganı ve ayguçısı (yol göstereni) bilge olan Kök Türkleri yalnız başlarına yenemeyeceklerini çok iyi biliyorlardı. Ayrıca Oguzları kandırmaya da çalıştılar. Bunun üzerine Bilge Tunyukuk gece-gündüz uyumadan onlara karşı bir plân hazırladı. İlk önce Kırgızlara doğru bir ordu göndermeyi düşündü ve bu sebepten harekete geçti. Kırgızlara ulaşmak için Kögmen Dağlarının aşılması gerekmektedir. Ancak kar yüzünden bütün yollar kapanmıştı. Fakat Az ülkesinden doğru oraya gitmenin mümkün olduğu öğrenilmiş ve Yenisey'in (Enesey) kollarından Abakan'ın bir parçası olan Anı Suyu boyunca ilerlenmişti. Zorlu bir uğraştan sonra bu mıntıkadaki herhalde Ak Termel suyu geçildi, ama orduya yol gösteren klavuz yolu şaşırınca (veya onları oyaladığı anlaşılınca) cezalandırıldı. Kaganın emri üzerine askerin daha hızlı hareket etmesi için buyruk verildi. Anı Nehri boyunca gece-gündüz yol alan Kök Türk ordusu, Kırgızları ani bir baskınla uykuda yakaladı. Burada yapılan büyük savaşta Kırgızların önemli bir kısmı öldürüldüğü gibi, kaganları da yok oldu. Kök Türk kaganına Kırgızlar neticede boyun eğdi. Daha sonra Kök Türk askerleri Kögmen yolu ile Ötüken'in merkezine geri döndü"¹⁰. Anlaşılacağı üzere eski tarihî kaynaklarda, bir ordunun hareketinin bu kadar güzel anlatıldığı belgeler çok azdır.

¹⁰ Bakınız, *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Doğu tarafı, 2-7. satır; kuzey tarafı, 1-4. satır: "Tabgaç kagan yağımız erti. On Ok kaganı yağımız erti. Artukı Kırkız küçlüg kagan yağımız boltı. Ol üç kagan ögleşip; "Altun Yış üze kabışalım" timiş. Ança ögleşip; "öngre Türk kagangaru sülelim" timiş. "Angaru sülemeser kaçan neng erser ol bizni, kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan neng erser ölrteçi kök. Üçegün kabışıp sülelim anı yok kılalım" timiş. Türgiş kagan ança timiş; "bening bodunım anta erür" timiş. "Türk bodunı yime bulganç ol" timiş. Oguzı yime "tarkınç ol" timiş. Ol sabın işidip, tün yime udsıkım kelmez erti, kün yime olursıkım kelmez erti. Ança sakıntım: "ilk Kırkızka süleser yig ermiş" tidim. Kögmen yolu bir ermiş. Tumiş tiyin işidip "bu yolın yorisar yaramaçı" tidim. Yırçi tiledim. Çöllüg iz eri bultım. İşitdim: "Az bir yolu Anı birle...bir at oruku ermiş. Anın barmış. Angar aytıp bir atlıg barmış" tiyin "ol yolın yorisar unç"

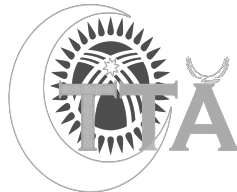
Köl Tigin ve Bilge yazıtlarında ise bu olay kısaca şöyle geçer: “Köl Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgızlara doğru ordu gönderdik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen Yış’ı aşarak, yürüyüp Kırgız halkını uykuda bastık. Kaganı ile Songa Yış’da, yani Sayan Dağlarında savaştık. Köl Tigin Bayırku’nun ak aygırına binip hızla saldırdı. Bir eri ok ile vurdu, iki eri takip ederek mızrakladı. Bu çarpışmada Bayırku’nun ak aygırının uyluğunu kırarak, yaraladılar. Kırgız kaganı öldürüldü, ülkesi ele geçirildi”¹¹. Yukarıdaki cümlelerden de anlaşılacağı üzere oldukça zahmetli bir yürüyüşten sonra Kırgız ordugâhına ulaşılmıştır. İslam kaynakları Kögmen Dağı ile Minusinsk vadisindeki bu merkezin arasının yedi günlük bir yol olduğunu söylerler¹².

Metinde de açıkça görüldüğü gibi, 710 senesindeki bu akının ardından Kırgızlar hâkimiyet altına sokuldular. Bundan sonra onlar, hemen hemen Kök Türk Kaganlığına hep sadık kaldılar. Çünkü burada yedikleri tokatın acısını uzun yıllar unutamayıp, tekrar böyle bir işe yeltenmediler.

tidim. Sakıntım. Kaganıma ötüntim. Sü yoritdim. “At altın” tidim. Ak Termel keçe ogurkalatdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yokaru ata yete yadagin ıgaç tutunu agturtım. Öngreki er yoguru tegürüp...aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantaki tug ebirü bardımız. Yirçi yir yangılup boguzlantı. Bungadıp kagan “yelü kör” timiş. Anı subka bardımız. Ol sub kodı bardımız. Aşangalı tüşürtümüz. Atıg ıka bayur ertimiz. Kün yime, tün yime yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız. Usın süngüğün açdımız. Kanı süsi terilmiş. Süngüşdümüz, sançdımız. Kanın ölürtümüz. Kaganka Kırkız bodunu içikdi, yükünti. Yayndımız, Kögmen Yışığ ebirü keltimiz”.

¹¹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 34-36. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26-27. satır: “Köl Tigin altı otuz yaşına Kırkız tapa süledimiz. Süngüg batımı karıg söküpen Kögmen Yışığ toga yorıp Kırkız bodunıg uda basdımız. Kaganın birle Songa Yışda süngüşdümüz. Köl Tigin Bayırkunıng ak adırıg binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, eki eri udi aşırı sançdı. Ol tegdükde Bayırkunıng ak adırıg udlıkın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız”.

¹² S. O. Kurulay, *Hudûd el-Alem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 194.

8 Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

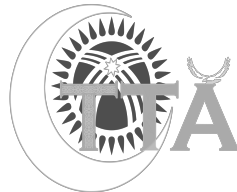
Sıra, Kök Türklere karşı yukarıda gördüğümüz ittifakın meydana gelmesinde önemli bir rol oynayan, Wu-che-le'nin (Küçlüg/belki Üç İlli) yerine oğlu Saka'yı (So-ko) han seçen Türgişlere gelmişti. Onlar, On Okların en dikkat çeken boylarından biriydi, ama devletin merkezine karşı düşmanlık beslemişlerdi. Dolayısıyla cezasız kalamazlardı. 710 tarihinde; "Altun Yış aşılarak ve İrtiş Nehri geçilerek, tıpkı Kırgızlara olduğu gibi Türgişlere de ani bir baskın yapıldı. Türgiş kaganının ordusu İrtiş'in güneydeki kollarından olan Bolçu'da Kök Türklerin üzerine saldırdıysa da; Köl Tigin burada da kahramanlığını gösterdi ve Türgiş kaganının bakanlarından Az Tutuk'u bizzat kendisi ele geçirdi. Onların başında bulunan kagan Saka (So-ko)¹³ ailesi ile birlikte öldürüldü ve böylece Türgiş halkı itaat altına girdi"¹⁴.

Bununla birlikte Saka (So-ko) Türkistan'da pekçok yeri ele geçirmişti. 300 binden fazla askeri olduğu söylenen Saka'ya (So-ko) karşı aslında burada bir talihsizlik ya da ihanet söz konusudur. Kardeşi Börü, kendisine yönetimde fazla yetki verilmediği ve halkının sayıca az olmasından dolayı Kapgan Kagan'ın tarafına geçmişti. Kök Türk ordularına rehberlik eden Börü, kardeşi Saka'nın (So-ko) hâkimiyeti altındaki Tanrı Dağlarının kuzeyi, Tarbagatay Dağları ve İli Vadisinin yeniden merkezi idareye sokulmasına vesile oldu. Fakat Kapgan Kagan, Saka'nın (So-ko) kardeşi Börü'yü de ileride tehlike yaratabileceğini düşünerek ortadan kaldırdı¹⁵. İşin gerçeği ağabeyine ihanet eden bir

¹³ Sou-ko (veya So-ko) adını biz, Türgiş boyu So-ko ile alâkalı görmekteyiz. Bunun da muhtemelen Saka ile irtibatı olabilir! Türgiş beyi So-ko (Saka) kendisini kagan ilan ettikten sonra, bugünkü Doğu Türkistan'da Kuça, Aksu ve Kaşgar gibi bazı yerlere akınlar düzenlemişti.

¹⁴ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 36-38. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 27-28. satır: "Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışığ toga, İrtiş Ögüzig keçe yorıdımız. Türgiş bodunig uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bolçu'da otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at (anta ölti)...ikisin özi altuzdı. Anta yana kirip Türgiş kagan buyruki Az Tutukıg eligin tuttu. Kaganın anta ölürtümüz. İlin altımız. Kara Türgiş bodun kop içikdi".

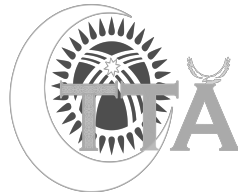
¹⁵ H. H. Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades from Fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche

kardeş, kendisine de rahat rahat karşı gelebilirdi. Kapgan bu durumu elbette ki göz önünde bulundurmuştu.

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında özet şeklinde verilen Türgiş savaşı, Tunyukuk Yazıtında aynen Kırgız seferinde olduğu gibi, çarpışmadan önceki ve sonraki hadiseler de dahil olmak üzere teferruatlı bir biçimde anlatılmıştır. Buna binaen; “daha evvelden de gördüğümüz gibi Kök Türklerin habercileri Türgiş kaganının faaliyetleri hakkında Kapgan Kagan’a bir rapor sunmuşlardır. Casus, Türgiş kaganının Ötüken’e asker yürütmeyi plânladığını, bu işi yapmazlarsa, Kök Türklerin onları öldürecekleri haberini vermiş; Türgiş kaganı On Ok boylarıyla beraber harekete geçmiştir. Türgişlerin bu sırada Çin’den de destek aldıkları anlaşılıyor. Bu olaylar gelişirken, Kök Türk katunu ölmüş idi. Kagan yas merasimi yaptırmak maksadıyla devletin merkezine gitmeye karar verdi. Ordunun Altun Yış’da beklemesini, ordu komutanı İni İl Kagan ile Tarduş Şad’ın, yani Bilge’nin yola çıkmış olan Türgiş ordusunu karşılamasını istemişti. Bu sırada On Ok kuvvetlerinin Tarbagatay ve Tanrı Dağları arasındaki Cungarya Ovası olarak düşünülen Yarış Yazı’sına geldikleri istihbaratını alan Tunyukuk, durumu Kapgan’a ilettili. Kapgan Kagan da herhangi bir faaliyete girişmemesini, ordunun baskına uğramaması için uyanık davranmasını ve olduğu yerde beklemesini buyurdu. O, Tunyukuk’a haber gönderdiği sırada Apa Tarkan İni İl Kagan’a da bir haber yollayarak, eğer Tunyukuk orduyu yürütelim derse, onun sözünü dinlemeyin, demişti. Kapgan’ın bu laflarını Tunyukuk casusları vasıtasıyla öğrendi. Bunun üzerine o, Kapgan’ın isteğini kulak ardı ederek, askerlere hareket emri verdi. Altun Yış ve İrtiş Ögüz büyük zorluklardan sonra geçildi. Kök Türk ordusu Bolçu’ya tan ağarırken ulaştı. Keşif kolları, Türgiş ordusunun Yarış Yazı’da toplandığı haberini getirdiler. Burada konaklayan Türgiş

or Uzes”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. I, London 1872, s.246; J. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, C. II, İstanbul 1924, s. 469-472; Chavannes, s.77-78, 190; Liu, *Die Chinesischen ...*, s. 169, 221, 611; E. Baytur, *Şincan’daki Milletlerin Tarihi*, Pekin 1991, s. 363; S. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 147-148.

10 Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

kuvvetlerinin sayısının 100.000 olduğu bildirilmektedir. Kök Türk ileri gelenlerinden bazıları düşmanla karşılaşmadan geri dönülmesini istemişler; fakat Tunyukuk birçok zorluklara rağmen, Altun Yış ve İrtiş Ögüz'ün aşıldığını, Tanrı, Umay¹⁶ ve kutlu vatanın onların yanında olduğunu, düşmanlarının çokluğundan korkulmaması gerektiğini söylemiş ve saldıralım, demiştir. Neticede Kök Türk askerleri taarruza geçti ve Türgiş kuvvetlerini savaşın birinci gününde mağlubiyete uğrattılar. İkinci gün Türgiş askeri tekrar toparlanmış ve hücumla kalkmışsa da, Tunyukuk ile Bilge arasında sıkıştırılan On Oklar dağıtılmışlardı. Bu harp sonucunda yukarıda da zikrettiğimiz gibi Türgiş kaganı, yabgusu ve şadı öldürüldü. Daha sonra devletin temelini oluşturan On Ok halkına haber gönderilerek, yeniden devlete boyun eğmeleri sağlandı¹⁷.

¹⁶ Yaptığımız araştırmalar neticesinde, Umay'ın ya Milattan önceki devirlerde yaşamış kahraman bir Türk kadını veya bir melek olduğu kanaatine varmış bulunuyoruz. Belki de Türk destanlarındaki dişi kurtun kendisidir. Bakınız, S. Gömeç, "Umay Meselesi", *Türk Kültürü*, Sayı 318, Ankara 1989, s.630-634; S. Gömeç, "Drevnyaya Religiya Tyurok", *Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruksiya, Traditsii*. Tezisi Dokladov Mejdu narodnoy Nauçnoy Konferentsii, 15-22 avgusta 1992 g. Yakutsk 1992, s. 20.

¹⁷ Bakınız, *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Kuzey tarafı, 5-11. satır; II. Taş, Batı tarafı, 1-8. satır: "Türgiş kaganta körüg kelti. Sabı anteg: "Öngdin kagangaru sü yorılım" timiş. "Yorımasar bizni, kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş, kaçan neng erser bizni ölüртеçi kök" timiş. "Türgiş kaganı taşıkmış" tidi. "On Ok bodunu kalısız taşıkmış" tidi. Tabgaç süsi bar ermiş. Ol sabıg işidip kaganım; "ben ebgerü tüşeyin" tidi. Katun yok bolmış erti. "Anı yoglatayın" tidi. "Sü barıng" tidi. "Altun Yışda oluring" tidi. "Sü başı İni İl Kagan, Tarduş Şad barzun" tidi. Bilge Tunyukuk'a banga aydı: "Bu süg ilt" tidi. "Kıyının könglünçe ay. Ben sanga ne ayayın" tidi. "Kelir erser kür ökülür, kelmez erser tılıg sabıg alı olur" tidi. Altun Yışda olurtumız. Üç körüg kişi kelti. Sabı bir: "Kagan sü taşıkıdı. On Ok süsi kalısız taşıkıdı" tir. "Yarış Yazıda tirilelim" timiş. Ol sabıg işidip kagangaru ol sabıg ıtdım. Kanta yan sabıg yana kelti: "Oluring" tiyin timiş. "Yelme kargu edgüti urgıl basıtma" timiş. Böğü Kagan bangaru ança ayıdımış. Apa Tarkangaru içre sab ıdımış: "Bilge Tunyukuk anyıg ol, öz ol, angılur. Sü yorılım tideçi, unamang". Ol sabıg işidip sü yoritdim. Altun Yışığ yolsuzın

Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında Türgiş seferinin kısaca anlatılmasının sebebi, bu savaşta ordu komutanının İni İl Kagan olmasından ileri geldiğini sanıyoruz. Çünkü Köl Tigin ve Bilge Kagan kitabelerinde kendilerine rakip olarak gördükleri İni İl Kagan'ın faaliyetlerine pek değinilmez.

Türgişler ve dolayısıyla diğer On Ok kabilelerine yapılan bu akınlar, onların Altayların batısından Sır Derya boylarına kadar gitmelerine yol açtı ki, esasında bu vaziyet Türkistan sahrasının Türkleşmesinde önemli bir adımdır. Çünkü yukarıdaki metinde yer alan cümlelerden de anlaşılacağı üzere 100.000 kişilik bir ordu çıkarabiliyorlarsa, genel nüfuslarının çok kalabalık olduğu görülür.

Bundan sonra yazıtlarda, Sogdları düzene sokmak için yapılan Temir Kapı seferi hakkında bahis vardır. 710 yılının sonuna doğru olan bu hareket Tunyukuk ve Köl Tigin kitabelerinde geçtiği halde, Bilge Kagan Yazıtında yoktur. Böyle bir yürüyüşe karar verilmesinin başta gelen sebebi, evvelce de değinildiği üzere bu sırada Sogdları yenen ve bölgede kurulu düzeni bozan Arap komutan Kuteybe yüzündendir. Çünkü Kuteybe, Arap ordularının genel valisinden bölgeye akın etmesi hususunda emir almış¹⁸ ve bu da bir takım karışıklıklara yol açmıştı¹⁹.

aşdıımız. İrtiş Ögüzig keçigsizin keçdimiz. Tün katdıımız. Bolçuka tang öntürü tegdimiz. Tılıg kelürti. Sabı antag: “Yarış Yazıda on tümen sü terilti” tir. Ol sabıg işıdıip; “beyler kopın yanalım, arıg ubutı yig” tidi. Ben ança tir men; “ben Bilge Tunyukuk. Altun Yışig aşıa keltimiz. İrtiş Ögüzig keçe keltimiz. Kelmiş alp” tidi, tuymadı. Tengri, Umay, iduk yir-sub basa berti erinç. “Neke tezer biz? Öküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım? Tegelim” tidim. Tegdimiz, yuludımız. Ekinti kün kelti. Örtçe kızıp kelti, süngüşdüımız. Bizinte eki uçı sınarça artuk erti. Tengri yarlıkaduk üçün, öküş tiyin biz korkmadımız, süngüşdüımız. Tarduş şadra udı yayndımız. Kaganın tutdumuz, yabgusun, şadın anta ölürti. Eligçe er tutdumuz. Ol ok tün bodunun sayu ıtdımız. Ol sabıg işıdıip On Ok beyleri, bodunu kop kelti, yükünti”.

¹⁸ Çin imparatorları, Arap ordularıyla mücadeleye girmemek için en azından 751 yılından önce Sogd ve Baktriya bölgesine ordu gönderme cesaretini gösteremediler. Sadece havalinin yerli Türk beylerini destekleyerek, Arapları durdurmayı denediler (Bakınız, Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.126).

12 Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

Orkun Yazıtlarında Kök Türklerin bu topraklara asker göndermesi hususunda; Buhara ile Semerkant çevresine yayılan “Sogd²⁰ halkını yeniden düzenlemek için Yinçü Ögüz, yani Sır Derya geçilerek, Temir Kapı’ya kadar bir ordu yollandı”²¹, denmektedir. Tunyukuk Kitabesinde ise bu olaya şöyle değiniliyor: “Yinçü Ögüz geçilerek, Tinsi oğlunun yattığı kutlu Ek Tag’a ve oradan Temir Kapı’ya ulaşıldı. İni İl Kagan’ın başkanlığında yapılan fetih ve Türk adaletini yayma hareketinin sonucunda Tezik (Arap), Tokar (Tohar) ve Suk adlı bir kişinin liderliğindeki Sogdak halkı Türk milletine boyun eğdi. O zamana kadar Türk milleti Temir Kapı’ya ve Tinsi oğlunun yattığı dağa kadar gitmemişti”²².

Tabi burada Tunyukuk kendisini biraz ön plana çıkarmaktadır. Tıpkı daha evvelki Shan-tung seferi gibi, Türkistan ve daha ötesine kadar Hunlar çağından beridir Türklerin akınları vardır. Hatta Börü Kan (Mokan) ve İstemi çağında Kök Türk hâkimiyetinin sınırları bir aralık Kırım’a kadar bile ulaşmıştı. Dolayısıyla tarihi hakikat onun söylediği gibi değildir. Veyahut da Tunyukuk kitabesini yazdığında sırada artık iyice yaşlandığı için Hun dönemi ile Bumın ve İstemi zamanlarını da unutmuş olabilir.

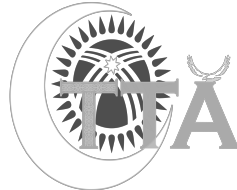
Sonuç olarak 709-710 yıllarında kuzeyde Kırgız sahasına, batıda da Türgiş ve Sogd bölgesine yapılan seferler, dönemin Kök Türkçe

¹⁹ H. A. Gibb, *Orta Asya’da Arap Fütûhatı*, Çev. M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 36-39; İ. Kafesoğlu, “Kuteybe”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955, s. 1052; B. Ögel, “Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987, s. 121.

²⁰ Sogdlar ve menşeleri hususunda bakınız, S. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011, s. 76.

²¹ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 39. satır: “Sogdak bodun iteyin tiyin, Yinçü Ögüzig keçe, Temir Kapıgka tegi süledimiz”.

²² Bakınız, *Tunyukuk Yazıtı*, II. Taş, Batı tarafı, 9. satır; Güney tarafı, 1-3. satır: “Yinçü Ögüzig keçe, Tinsi oğlu yatıgma bengülig Ek Tagıg ertürtim. Temir Kapıgka tegi irtimiz. Anta yanturtumuz. İni İl Kaganka...Tezik, Tokar...Suk başlıg Sogdak bodun kop kelti, yükünti...Türük bodun Temir Kapıgka, Tinsi oğlu yatıgma tagka tegmiş idi yok ermiş”.

yazıtlarında ayrıntılı ve edebi bir dille anlatılması bakımından çok mühimdir. Burada savaşların öncesindeki durum, hazırlık safhası ve sonrasındaki vaziyet yine bütün açıklığıyla göz önüne serilmektedir. Söz konusu mücadeleler Kök Türk Kaganlığının Orta Asya'da hâkimiyetini sağlamlaştırması noktasında üzerinde durulması gereken hadiselerdir.

Kaynakça

- AYGÜN, Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, Divan Yayıncılık, Ankara 2006.
- BAYTUR, E., *Şincan'daki Milletlerin Tarihi*, Pekin 1991.
- BREGEL, Y., *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston 2003.
- BURY, J.B., *A History of Later Roman Empire From Arcadius to Irene*, Vol. II, London 1889.
- CAHUN, L., *Introduction à L'Histoire de L'Asie*, Paris 1896.
- DE GUIGNES, J.M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumi*, C. II, İstanbul 1924.
- ESİN, E., "Toharistan Yabguları, Türk-Şahiler, Sul (Çöl) Türkleri", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.
- GIBB, H.A., *Orta Asya'da Arap Fütûhatı*, Çev. M. Hakkı, İstanbul 1930.
- GÖMEÇ, S., "Umay Meselesi", *Türk Kültürü*, Sayı 318, Ankara 1989.
- _____, "Drevnyaya Religiya Tyurok", *Şamanizm Kak Religiya: Genezis, Rekonstruktsiya, Traditsii*. Tezisi Dokladov Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, 15-22 avgusta 1992 g. Yakutsk 1992.
- _____, *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011.
- _____, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar", *Belleten*, 58/221, Ankara 1994.
- _____, "Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavimler Üzerine: Çikler", *Türk Kültürü*, 32/370, Ankara 1994.
- _____, "Türk Tarihinde Sek El~Çik~Çigil Meselesi", *DTCF. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türkoloji Dergisi*, 18/2, Ankara 2011.

14 Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri

_____, *Uygur Türkleri Tarihi*, 4. Baskı, Ankara 2011 .

_____, *Dişi Kurtun ocukları*, Ankara 2012.

_____, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.

GROUSSET, R., *Bozkır İmparatorluğu*, ev. R. Uzmen, İstanbul 1980.

HOWORTH, H.H., "The Westerly Drifting of Nomades from Fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. I, London 1872.

KAFESOĞLU, İ., "Kuteybe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1955.

KONUĐU, E., *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973.

KURAT, A.N., "Kuteybe b. Müslim'in Harezmi ve Semerkant'ı Zaptı", *DTCF. Dergisi*, 6/5, Ankara 1948.

KURULAY, S.O., *Hudûd el-Alem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

LIU, M.T., *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-K e)*, Buch I, Wiesbaden 1958.

MARQUART, J., *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.

ÖGEL, B., "Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)", *Tarihte Türk Devletleri*, C. I, Ankara 1987.

PAMUKĐU, E., *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.

SOUCEK, S., *A History of Inner Asia*, Cambridge 2003.

TOGAN, İ., - KARA, G., - BAYSAL, C., *Eski T'ang Tarihi*, Ankara 2006.

ZETTERSEN, K.V., - KAFESOĞLU, İ., "Kuteybe", *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 2. Baskı, İstanbul 1988.

